

І. В. Довжук

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО ПРОЛЕТАРІАТУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ПІСЛЯРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Швидкий розвиток вугільно-металургійної промисловості Півдня України протягом 80–90-х років, поява тут величезних металургійних заводів і кам'яно-вугільних копалень, що відкривались на кошти переважно іноземного капіталу, викликали великий попит на робочу силу, який не міг бути задоволений тільки місцевим населенням і притягав сюди робітників із багатьох губерній Російської імперії. Промисловий пролетаріат комплектувався також за рахунок розорення дрібної кустарної промисловості, особливо у післяреформений період у зв'язку з розвитком великої фабричної промисловості. Не витримавши конкуренції, дрібні промисли закривались, а їхні власники поповнювали армію індустріальних робітників. Поряд із цим вже існувало основне ядро індустріального пролетаріату — робітничі кадри, що склалися в ході розгортання промислового перевороту.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася величезними змінами в економіці та виробничих відносинах. Ліквідація кріпацтва в Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви — промислового робітництва. Зростаючі масштаби індустріального виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також за рахунок міграції з інших куточків імперії. Особливістю формування робітничого класу у вугільній промисловості Донбасу було те, що робітничі кадри склалися тут в основному з двох народів — російського й українського. Відсоток українських робітників був значним не тільки на території Катеринославської губернії, де переважало українське населення, але й на території Донської області, де українське населення складало меншість. Швидкими темпами зростала питома вага вугледобувної і металургійної галузей. Однією з вагомих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і добувної промисловості.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, упровадження нових технологій і техніки прискорювали фор-

мування індустріального робітництва. Унаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів зайняте в промисловому секторі економіки населення набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству.

Ключові слова: Південь України, Донбас, промислові робітники, металургійна промисловість, вугільна промисловість, формування робітничого класу.

I. V. Dovzhuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Document Science Department,
Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
(Pereiaslav-Khmelnytsky, Ukraine), i.v.dovzhuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

FORMATION OF INDUSTRIAL PROLETARIAT IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD

Abstract

The rapid development of the coal-and-steel industry in the South of Ukraine during the 80-90s, the emergence of huge metallurgical plants and coal mines, which were opened up to funds of foreign capital, aroused great demand for labor that could not be satisfied only by the local population and attracted workers here from many provinces of the Russian Empire. The industrial proletariat was also complemented by the ruin of small-scale cottage industry, which was especially intensified in the post-reform period in connection with the development of a large factory industry. Unable to compete, small crafts closed, and their owners replenished the army of industrial workers. Along with this, there was already the core of the industrial proletariat — the workers' frames that emerged during the deployment of an industrial revolution.

The second half of the XIXth century was marked by tremendous changes in the economy and industrial relations. The liquidation of serfdom in the Russian Empire gave impetus to the capitalization of production, the development of entrepreneurship and the formation of a new social stratum — the industrial workers. The growing scale of industrial production required more and more workers hands that gave the village. In Ukraine, this process also took place due to migration from other parts of the empire. The peculiarity of the formation of the working class in the coal industry of the Donbas was that the working personnel consisted mainly of two peoples — Russian and Ukrainian. The percentage of Ukrainian workers was significant not only in the territory of Katerynoslav province, where the Ukrainian population prevailed, but also in the Don region, where the Ukrainian population was a minority. The share of coal-mining and metallurgical industries grew rapidly. One of the important features of the economic development of Ukraine during the post-reform period was the formation of heavy industry and extractive industries.

The development of commodity production, the specialization of individual areas for the production of certain products, the introduction of new technologies and

technology accelerated the formation of industrial work. Due to the interaction of a number of socio-economic factors occupied in the industrial sector of the economy, the population acquired a set of features that transformed it into a specific social stratum.

Keywords: *South of Ukraine, Donbas, industrial workers, metallurgical industry, coal industry, formation of the working class.*

У Російській імперії розвиток капіталізму і формування промислового пролетаріату гальмувалися тривалим збереженням кріпосницької системи, яка продовжувала тримати широкі верстви населення в кріпосницькій залежності від поміщика. Навіть прискорений розвиток капіталістичної промисловості в першій половині XIX ст. не міг привести до утворення широких верств промислового пролетаріату, оскільки наймані робітники мануфактур у більшості своїй юридично залишались кріпосними щодо свого поміщика. Робота на промисловому підприємстві була для них своєрідним відбуванням кріпосної повинності.

Як зазначає український історик О. Шляхов, необхідні умови для впровадження вільнонайманої праці в імперії були створені реформою 1861 р. Відповідно основним джерелом поповнення пролетаріату було селянство, перш за все його найбідніша частина¹. В основі формування робітничого класу в усіх галузях імперської промисловості було розорення дрібнотоварного господарства селян і дрібних промисловців, які повністю або частково втратили засоби виробництва і змушені були вдаватися до продажу власної робочої сили. Цей процес особливо посилювався в пореформений період. Позбавлені значної частини земельних наділів, доведені до повного розорення величезними податками і викупними платежами, селяни кидали села і шукали заробітку. Вони наймалися на фабрики і заводи, поповнюючи собою армію промислового пролетаріату.

Промисловий пролетаріат комплектувався також за рахунок розорення дрібної кустарної промисловості, що особливо посилювалось у післяреформений період у зв'язку з розвитком великої фабричної промисловості. Не витримавши конкуренції, дрібні промисли закривались, а їхні власники поповнювали армію індустріальних робітників. Поряд із цим вже існувало основне ядро індустріального пролетаріату — робітничі кадри, що склалися в ході розгортання промислового перевороту.

Швидкий розвиток вугільно-металургійної промисловості Півдня України протягом 80–90-х років XIX ст., поява тут величезних металургійних заводів і кам'яновугільних копалень, що відкривались на кошти

¹ Шляхов О. Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX — початок XX ст.). Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. С. 212.

переважно іноземного капіталу, викликали великий попит на робочу силу, який не міг бути задоволений тільки місцевим населенням і притягував сюди робітників із багатьох губерній Російської імперії. Особливо багато робітників приходило з густозаселеного центрально-землеробського району Росії, де промисловий розвиток проходив повільно, а розорення селянських мас було дуже велике. Величезний відхід найманців з Півночі у бурхливо зростаючу металургійну і кам'яно-вугільну промисловість Півдня і був головною причиною того, що пролетаріат цього району формувався значною мірою за рахунок немісцевого населення. Етнонаціональний склад пролетаріату Донбасу вирізнявся домінуванням росіян. За даними загальноімперського перепису 1897 р. вони складали у гірничій промисловості 74%, а в металургійній — 69%. Водночас частка українців становила відповідно тільки 22,3 та 20,2%. У невеликій кількості представлені білоруси, молдовани, татари, поляки, греки, євреї та ін. У містах домінуючою мовою стала російська, що була поширена серед освічених верств населення. У робітничому середовищі переважав російсько-український суржик з окремими елементами інших мов².

Сезонність виробництва, невеликі його розміри знаходилися у тісному зв'язку з надто обмеженим ринком збуту кам'яного вугілля. Однією з найбільших кам'яновугільних копалень у західній частині Донбасу була в 60-х роках Голубовська копальня Л. Уманського, орендована у поміщика Слов'яносербського повіту Голуба. Уклавши угоду на постійний збут вугілля в м. Ростов-на-Дону, Уманський у 1866 р. довів річний вуглевидобуток до 500 тис. пудів. Копальня функціонувала впродовж року, але взимку значно більше, ніж улітку через можливість збільшення кількості дешевої робочої сили, вільної від польових робіт. Набір робітників на копальню в літній період проводився головним чином з гірничого селища при Лисичанських копальнях, так що взимку тут працювало до 120 осіб, а влітку в половину менше³.

Малонаселеність краю і великий попит на робочі руки в місцевому сільському господарстві вели до того, що на антрацитові копальні Донської області з самого початку їх виникнення наймалися в більшості своїй прийшли робітники. Вони прибували сюди з більш заселених сусідніх губерній — українських і центральних російських — взимку, а на літо

² *Пажитнов К. А.* Положение рабочего класса в России. СПб., 1906. С. 115; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. СПб., 1899. Т. 12: Область Войска Донского. 1905. С. 213–216.

³ “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): в 3 ч. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. Ч. 1. С. 133, 135.

поверталися додому або наймалися на роботи в поміщицькі економії, де була вища оплата праці.

У звіті управління Війська Донського військовому міністру за 1864–1865 рр. знаходимо таку загальну характеристику робітників Грушевських антрацитових копалень: “Корінні жителі війська донського добуванням антрациту на Грушевському родовищі самі не займаються. Для заняття гірничими роботами приходять щорічно на Грушевський рудник селяни за кілька сотень верст із Тамбовської, Тульської, Воронежської, Харківської, Катеринославської, Смоленської, Нижегородської, Калузької та інших губерній кількістю до 2000 осіб. Вони наймаються на рудник з 1 жовтня до 1 травня, а потім майже всі повертаються на місця свого постійного проживання”⁴.

На значну кількість прийшлих з інших губерній серед робітників Грушевського антрацитового району вказував і гірничий інженер І. Фелькнер. Добре знаючи ці промисли, він видав розширений огляд Грушевського антрацитового рудника, в якому про робітників сказано, що вони приходять із внутрішніх губерній Російської імперії: Воронежської, Тамбовської і Тульської, переважно взимку. І. Фелькнер звертав увагу на артільний спосіб найму робітників на копальні за плату “з пуда гідного для продажу антрациту”. Причому артіль здійснювала виробництво цілком самостійно. Власник же копальні зобов’язувався лише забезпечити відлив води і всі витрати на утримання коней, ремонт інструментів і канату⁵.

Однією з причин, що гальмували утворення в Грушевському антрацитовому районі когорти постійних гірничих робітників, була заборона прийшлим селитися в козацьких станицях. Лише в жовтні 1867 р. царський уряд дозволив утворити в Грушівці постійне селище шахтарів, жителям якого обіцяли певні привілеї⁶. З того часу тут з’являються перші сімейні робітники, які довше затримувались на гірничих роботах, але загальна їхня кількість ще довго була невеликою.

Чинovníк міністерства державних маєтностей В. Іславін, який оглядав кам’яновугільні копальні Донбасу в 1871 і 1874 рр. писав, що на Грушевських копальнях у всіх власників шахт у зимовий час набиралося до 3500 робітників, а влітку їх залишалося близько 1000. Більша частина

⁴ Мевіус А. Ф. Будущность горнозаводского промысла на юге России. СПб., 1867. С. 1–5.

⁵ Фелькнер И. Ф. Каменный уголь и железо в России: с карт. Донец. кам.-угол. кряжа. СПб., 1874. С. 114.

⁶ Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железоделательной промышленности Донецкого кряжа. СПб., 1875. С. 29.

приходила із Белевського повіту Тульської губернії і Моршанського повіту Тамбовської губернії. Вони наймалися артілями по 18 осіб від Покрови до Великодня, а потім поверталися додому на польові роботи. Такий значний відхід робітників у літні місяці призводив до повного припинення робіт на переважній більшості копалень: із 300 дрібних шахт, закладених навколо Грушівки на початку липня 1874 р. тільки 20 були діючими⁷.

Питання про забезпечення вугільної промисловості Донбасу робітниками піднімалося не тільки підприємцями, але й було на порядку денному з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, на першому з'їзді в 1874 р. питання про залучення робітників на копальні Донбасу посідало важливе місце. Підкреслювалося, що через малолюдність краю правильним кроком було б заселення як вільних казенних, так і приватних земель жителями внутрішніх губерній. Із таким клопотанням з'їзд звернувся до уряду, але позитивного рішення не отримав⁸. У 1870–1880-ті рр. під час найбільшої потреби у робітниках вуглепромисловці виступили з пропозиціями силою утримувати робітників на шахтах, відбираючи в них паспорти, а також використовувати працю ув'язнених. У 1881 р. VI з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії констатував, що становище з набором робітників на кам'яновугільні копальні басейну мало змінилося. Загалом по басейну 7/8 усіх робітників приходили на копальні з інших губерній, причому переважна більшість з них працювала на копальнях лише в зимові місяці. Вважаючи малонаселеність краю головною причиною великої нестачі робітників на кам'яновугільних копальнях, з'їзд клопотався перед міністерством державних маєтностей щодо заселення казенних порожніх земель у Бахмутському та Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії⁹.

Зазначимо, що підприємці були зацікавлені у формуванні нового типу робітника — відірваного від землі, без додаткових заробітків, кваліфікованого, “спадкового”. Складність технологічних процесів і техніки, що використовувалися у виробництві, вимагала спеціальної підготовки, оволодіння певним обсягом знань та навичок, а значить кадрової стабільності. Витрачаючи кошти на підготовку кваліфікованих робітників, власники підприємств прагнули якомога довше експлуатувати таку робочу силу. Так, Джон Г'юз (1814–1889), англійський інженер і підприємець,

⁷ Зябловский Е. Российская статистика: в 2 ч. 2-е изд. СПб., 1842. Ч. 2. С. 42–43.

⁸ Либерман Л. В угольном царстве: очерк условий труда, быта и развития промышленности в Донецком бассейне. Изд. 2-е. Москва, 1919. С. 34.

⁹ Див.: Труды VI съезда углепромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 8-го по 28-е октября 1881 г. Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1881.

швидко зрозумів психологію навколишнього середовища і механізми впливу як на селянство, власників копалень і поміщиків, так і на російське чиновництво. Його поведінка і діяльність на перший погляд здавалися дивними і не викликали недовіри і підозри. Він не нехтував оточенням ні поміщиків, ні навколишніх селян. Прибувши до Донбасу разом з чотирма старшими синами, англієць створив ще одну — “російську сім’ю”, у якій вже 1870 р. народився позашлюбний син Іван. Збудувавши кузню, Г’юз, або Юз, як його тут стали називати, час від часу працював там разом із селянами та завойовував у них авторитет практичного, але щедрого хазяїна. Навколишні поміщики теж знали його у неформальному спілкуванні, тому він без великих труднощів зміг за короткий час і за невеликі гроші орендувати в них або скупити землі, багаті на корисні копалини.

Зміцнивши свої позиції серед населення і чиновників, Юз майже стовідсотково міг сподіватися на успіх. Йому вдалося вирішити найголовніше питання — створити і закріпити постійні робочі кадри зі своєю філософією, нормами маралі та життя. Юз поступово змінював і психологію селянина, і психологію тимчасового робітника, і позицію навколишніх землевласників та російського чиновництва. Діючи методами “батога й пряника” Юз зміг створити постійну робочу еліту.

Підкреслимо, що завод Юза — це перше підприємство, котре змогло організувати (у масштабах великого виробництва) плавку на донецькому коксі та налагодити масовий випуск рейок. На 1882 р. завод мав 4 мартенівські печі, 3 домни, 24 пудлінгові печі, 13 зварювальних і 5 сталеливарних печей; при заводі функціонували механічне й ливарне відділення з 3 вагранками, 33 коксові печі, 3 кам’яновугільні шахти. У 1881 р. тут працювало 3,5 тис. робітників, а вартість виробництва становила 2,5 млн руб. Джону Юзу вперше в Донецькому басейні вдалось організувати велике металургійне виробництво, що задовольняло (поряд з довозом) потреби Наддніпрянської України в метали.

Заселення території Юзівського заводу велося доволі швидко. У 1856 р. на тому місці, де в подальшому був побудований завод, стояв Лівенський хутір із двох хат і вівчарні, а навкруги — голий степ. Але вже в 1870 р. тут мешкало 42 родини, або 164 жителі, у 1875 р. — 63 родини, або 207 жителів, а в 1879 р. відповідно 100 і 303. Від моменту заснування Юзівка (сучасне м. Донецьк) була відзначена рисами міського селища. Нові квартали зводилися чіткими блоками, а за будинками йшли вузькі провулки для збирання різних відходів. У селищі діяли печі для спалення сміття. Будинки були кількох типів, від однокімнатних бараків з літніми кухнями — до великих квартир. Усі будинки були оточені маленькими подвір’ями, де вистачало місця тільки для невеликого городу.

Підкреслимо, що Дж. Юз докладав багато зусиль до створення доброго житлового фонду для робітників заводу й шахт. Житлові умови в Юзівці завжди були кращими, ніж у більшості інших індустріальних центрів. Будинки, побудовані Новоросійським товариством, добре освітлювались, провітрювались, були сухими і являли собою контраст смороду й антисанітарії, що звичайно панували в будинках робітників.

Концентрація робітничого люду в селищі викликала приплив у ці місця різного роду торговців, ремісників тощо. Загальне число жителів рудникового селища на початку 80-х рр. XIX ст. становило 4 тис., з них власне робітників — 2 тис. Згідно з переписом 1884 р. на заводі Юза, у заводському селищі, мешкало 5,5 тис. жителів, з яких корінних (з Бахмутського повіту) було 21,6%, а близько 24% припадало на вихідців із центральних губерній Росії¹⁰.

Наприкінці 80-х — у 90-х роках поступово відбувається формування постійного складу робітників, які працювали у вугільній та металургійній промисловості. Але у вугільній галузі цей процес тривав значно повільніше й остаточно завершився тільки на початку XX ст.

Посилений розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу протягом 80–90-х років викликав значне збільшення кількості робітників, зайнятих кам'яновугільним виробництвом. При надто повільному запровадженні механізації, зростання обсягу вуглевидобутку досягалося, переважно, за рахунок збільшення кількості працюючих робітників. Між тим промислове піднесення і пов'язане з ним посилення залізничного будівництва підвищили попит на донецьке вугілля. Відкриття численних нових і розбудова багатьох старих копалень вимагали припливу в кам'яновугільну промисловість Півдня тисяч нових робітників. У 1880–1890-х рр. кількість робітників вугільних копалень Донбасу швидко зростало.

Протягом останніх двох десятиліть XIX ст. загальна кількість робітників кам'яновугільних копалень Донецького басейну збільшилася у 5 разів, досягнувши в 1900 р. рекордної величини — 84 857 осіб, проти 16 644 у 1882 р. Це значно перевищувало темпи росту числа робітників усіх кам'яновугільних копалень Російської імперії, де відповідне збільшення відбулося лише в 4 рази.

Особливо прискореним було збільшення кількості робітників у західній частині басейну (на території Катеринославської губернії), де за 19 років кількість робітників вугільних копалень збільшилася на 51 320

¹⁰ Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. С. 134–135.

осіб або у 8 разів. Найбільший приріст припадає на другу половину 90-х років. Лише за 1894–1900 рр. кількість робітників кам'яновугільних копалень басейну збільшилась у 2,6 рази (32 464 і 84 857 осіб), а в західній частині відповідно в 3,4 рази.

На кінець 90-х років копальні Донбасу давали 68% усього вугле-видобутку Російської імперії, зосереджуючи 78% усіх робітників вугільної галузі. Швидкий зріст кількості робітників кам'яновугільної промисловості проходив з дедалі більшою концентрацією їх на великих копальнях. Південні губернії, на території яких розміщувалася гірнична промисловість, за концентрацією робітників посідали наприкінці XIX ст. провідне місце в Російській імперії¹¹.

Отже, кам'яновугільна промисловість Донбасу протягом 80–90-х років стала місцем суттєвого збільшення кількості робітників, зосереджених, переважно, на великих копальнях. Висока концентрація робітничого класу Донецького басейну значно прискорювала тут процес формування промислового пролетаріату.

Разом із збільшенням кількості найманих робітників на кам'яновугільних копальнях, протягом 90-х років у районі Донецького басейну постають численні металургійні й металообробні заводи, що також зосереджують велику кількість робітників. За даними окружного фабричного інспектора Катеринославської губернії С. Аксьонова в 1899 р. на металургійних заводах і у фабрично-заводській промисловості Катеринославщини працювало 66 751 осіб, з них понад 51 тис. на металургійних, залізообробних, машинобудівних та інших заводах з обробки металу. Там розміщувалися такі металургійні заводи-гіганти як Катеринославський (Брянського товариства), що нараховував 7362 робітника, Південно-Дніпровського товариства в Катеринославському повіті — 7000 робітників; Новоросійський, Петровський і Дружковський у Бахмутському повіті (разом 16 501 робітник), Луганський паровозобудівний (2700 осіб) у Слов'яносербському повіті та ін.¹²

За підрахунками Є. Рагозіна, на початку 90-х років у гірничій і гірничозаводській промисловості Півдня налічувалося 50 тис. робітників, майже половина з яких працювала на кам'яновугільних копальнях. Є. Рагозін вважав, що більшість робітників (не менше 70%) прибули з

¹¹ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX — начале XX вв. Киев: Госполитиздат УССР, 1955. С. 19.

¹² Доклад Комиссии по исследованию положения горнорабочих на Юге России. Харьков: [Б. и.]. С. 5–9.

великоросійських губерній і частково північно-західних, а решта — з малоросійських (українських) губерній і Царства Польського¹³.

Прискорений розвиток кам'яновугільної промисловості в Донецькому басейні протягом 80–90-х років і швидке зростання попиту на робочу силу для кам'яновугільного виробництва ще більше посилили приплив у Донбас робітників із найвіддаленіших губерній царської Росії, насамперед звідти, де розвиток капіталізму в сільському господарстві виштовхував із рядів середнього селянства широкі верстви пролетарів і напівпролетарів, змушених шукати заробітку за межами свого району.

Із українських губерній на кам'яновугільних копальнях Донбасу найбільше було робітників з Катеринославської (11,5%), Харківської (10,2%), Чернігівської (2,4%), Полтавської (0,9%) і Київської (0,7%). Усього ж на долю українських губерній припадало 26,2% усіх робітників басейну.

За свідченнями полтавських статистиків, південна гірничозаводська промисловість притягувала до себе робітників із різних місць Полтавської губернії, але в невеликих кількостях. Працювали вони головню на кам'яновугільних копальнях і на залізообробних заводах у Катеринославській та частково Херсонській губерніях. Як пункти цих відхожих промислів згадуються Павлоград, Бахмут, Верхньодніпровський повіт, Юзово, Каменський завод, Кривий Ріг та ін. Ці відхожі промисли не можна вважати виключно зимовими, тому що працювали на них цілий рік, а то і по кілька років поспіль¹⁴.

Тяжкі умови праці в гірничій промисловості Донбасу не могли зупинити відходу сюди пролетаризованого селянства, для якого промисли були єдиним порятунком. З усіх кінців Росії і України йшли розорені селяни і ремісники на вугільні копальні й металургійні заводи Донбасу і Криворіжжя.

Кадри промислових робітників Півдня складались значною мірою також за рахунок інтенсивної пролетаризації місцевого населення. На території Катеринославської губернії і Донської області, як і в інших районах Росії, весь пореформений період характеризувався невпинним розкладом дрібних виробників на пролетаріат і буржуазію. У південних степових губерніях цей процес значно прискорювався тим, що тут і промисловість і сільське господарство базувалися на вільнонайманій праці майже не знаючи відробіткової системи.

¹³ Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России. СПб., 1895. С. 113.

¹⁴ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии / сост. Стат. отд-нием Екатеринослав. губ. земской управы. Екатеринослав, 1884. Т. 1. Вып. 3: Славяносербский уезд. 1886. С. 357.

Приплив у південний гірничий район широких верств пролетарських мас із багатьох губерній Росії, України і Білорусії та концентрація на великих промислових підприємствах представників різних народностей і національностей сприяли посиленню інтернаціональних зв'язків робітничого класу. Тут, як і в інших великих промислових центрах Росії, відбувалася асиміляція робітників різних націй і, насамперед, українських і російських. Швидкий економічний розвиток Півдня притягував десятки і сотні тисяч селян і робітників у капіталістичні економії, на рудники, у міста. Великий відхід пролетарських мас з центральних губерній Росії на роботу в південний гірничий район позначився на етнічному складі робітничого класу Донбасу. Дані перепису 1897 р. показують, що в Катеринославській губернії і Донській області більшість переписаних робітників і прислуги були родом з інших губерній (54,7% і 61,5%). Відсоток немісцевих робітників і прислуги був тут вищим ніж у таких промислових губерніях як Московська (52,9%), Бакинська (53,8%), Херсонська (45,5%), Харківська (25,3%) та ін. Катеринославська губернія і Донська область у цьому відношенні поступалися лише Петербурзькій губернії, де прийшлих робітників було 79,2%¹⁵.

Підсумовуючи сказане можна зробити висновок, що пореформена доба стала періодом бурхливого, хоча й стрибкоподібного розвитку капіталізму в Російській імперії. У цих умовах Україна перетворилася на один з найпривабливіших регіонів для інвестицій капіталів, оскільки тут можна було порівняно легко отримувати великі прибутки.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася величезними змінами в економіці та виробничих відносинах. Ліквідація кріпацтва в Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви — промислового робітництва. Зростаючі масштаби індустріального виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також за рахунок міграції з інших регіонів імперії. Особливістю формування робітничого класу у вугільній промисловості Донбасу було те, що робітничі кадри склалися тут в основному з представників двох народів — російського й українського. Відсоток українських робітників був значним не тільки на території Катеринославської губернії, де переважало українське населення, але й на території Донської області, де українське населення складало меншість. Швидкими темпами зростала питома вага вугледобувної, машинобудівної (особливо сільськогосподарського машинобудування), металургійної галузей. Однією з вагомих рис

¹⁵ Рагозин Е. И. Указ. соч. С. 297.

економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і видобувної промисловості.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, упровадження нових технологій і техніки прискорювали формування індустріального робітництва. Унаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів зайняте в промисловому секторі економіки населення набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству.

REFERENCES

1. Dovzhuk, I. V. (2009). *Industrial'nyj Donbas v istorii' rozvytku ekonomiky Nad-dniprojans'koi' Ukrai'ny (druga polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Lugansk. [in Ukrainian].
2. Felkner, I. F. (1874). *Kamennyj ugol' i zhelezo v Rossii: s kart. Donec. kam.-ugol. krjazha*. St. Petersburg. [in Russian].
3. Islavin, V. I. (1875). *Obzor kamennougol'noj i zhelezodelatel'noj promyshlennosti Doneckogo krjazha*. St. Petersburg. [in Russian].
4. Liberman, L. (1919). *V ugol'nom carstve: ocherk uslovij truda, byta i razvitija promyshlennosti v Doneckom bassejne*. Moscow. [in Russian].
5. Los, F. E. (1955). *Formirovanie rabocheho klassa na Ukraine i ego revoljucionnaja bor'ba v konce XIX — nachale XX vv.* Kiev: Gospolitizdat USSR. [in Russian].
6. Mevius, A. F. (1867). *Budushhnost' gornozavodskogo promysla na juge Rossii*. St. Petersburg. [in Russian].
7. Pazhitnov, K. A. (1906). *Polozhenie rabocheho klassa v Rossii*. St. Petersburg. [in Russian].
8. Ragozin, E. I. (1895). *Zhelezo i ugol' na Juge Rossii*. St. Petersburg. [in Russian].
9. Sarbei, V. H. (1999). *"Ukrai'ns'ke pytannja" v Rosijs'kij imperii' (kinec' XIX — pochatok XX st.)* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Shliakhov, O. B. (2016). *Ukrai'na v umovah modernizacii' ta zagostrennja social'nogo konfliktu (kinec' XIX — pochatok XX st.)*. Dnipropetrovsk: LIRA. [in Ukrainian].
11. Troinitskii, N. A. (Ed.). (1899). *Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.* St. Petersburg. [in Russian].
12. Ziablovskii, E. (1842). *Rossijskaja statistika* (Ch. 2). St. Petersburg. [in Russian].